
In this article the author considers the validity of attributing the notion of risk to civil law and provides a number of assumptions, the rule of law classifying the category of civil law.

В данной статье автор рассматривает правомерность отнесения понятия риска к гражданскому праву и предоставляет ряд предположений законности отнесения данной категории к гражданскому праву.

Г. Байсарина

ЗАҢДЫ ЖАУАПКЕРШІЛІК ИНСТИТУТТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Заң ғылымында заңды жауапкершілік институты ерекше орын алады. Жауапкершілік деген түсінік көп мағыналы. Ол саяси, моральдік және заңды жауапкершілік болуы мүмкін. ҚР Конституциясының 34 бабында “әркім ҚР Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын; абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті” делінген. Бұл аспектіде жауапкершілік адамдарда өз міндетіне деген дұрыс көзқарасты тәрбиелейтін фактор, құқыққа сай жүріс-тұрысты насихаттайды деуге болады.

Заңды жауапкершілікке әркім өзіндік түсінік береді. О.Ф. Иваненконың айтуынша “заңды жауапкершілік – құқық бұзушының жағымсыз салдарға төзуі, белгілі бір мемлекеттік мәжбүрлеу нысанын өз басынан өткізуі” [1, 4 б.].

Ал Б.Т. Базылев “заңды жауапкершілік өз табиғаты бойынша қорғаушы құқықтық қатынас, ал сыртқы пішіні – жазалаушы құқықтық байланыс” дейді [2, 122 б.]. Заңды жауапкершілік – бұл да міндет, бірақ мәжбүрлеп орындалады, егер бұл міндет жүктелегн тұлға ерікті түрде орындалмаса [3, 4 б.].

Заңды жауапкершілік дегеніміз – арнаулы органдар немесе лауазымды тұлға түріндегі мемлекет пен құқық бұзушының арасындағы тиісінше айырулар мен қарсы әрекеті үшін жағымсыз салдарға төзу міндеті жүктелетін құқық нормасын бұзудан туындайтын құқықтық қатынас. Жеке сипаттағы (мысалы, бас бостандығынан айыру), мүлдік (мысалы, айыппұл) немесе ұйымдық сипаттағы (мысалы, жұмыстан шығару) шектеулер осындай зардаптар болуы мүмкін [4].

Әлеуметтік жауапкершіліктің ерекше бір түрі ретіндегі заңды жауапкершіліктің белгілері мыналар: а) мемлекет құқық нормаларында белгілеген; ә) мемлекеттік мәжбүрлеуге сүйенеді; б) арнаулы уәкілетті мемлекеттік органдар немесе лауазымды адамдар іс жүргізу тәртібімен қолданады; в) құқық бұзушы үшін нақты теріс зардаптардан көрінеді және қосымша міндеттер жүктеумен байланысты; г) тек қана жасалған құқық бұзушылық үшін туады және қоғамның бетіне басумен байланысты.

Заңды жауапкершіліктің мағынасы мен мақсаты субъектілердің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті сақтау мен қорғау болып табылады. Заңдық жауапкершіліктің міндеттері осыдан туындайды. Біріншіден, құқық бұзушылыққа кінәліні жазалау (жазалау міндеті). Екіншіден, құқықты қалпына келтіру және келтірген зиянды өндіріп алу, ысырапты өтеу (қалпына келтіру міндеті). Үшіншіден, құқықтық санада заңды мінез-құлық мотивтерін қалыптастыру және заңдық жауапқа тартылушы субъектінің де (жеке ескерту), құқық қатынастарының басқа субъектілерінің де (жалпы ескерту) жаңадан құқық бұзушылық жасауының алдын алу. Құқық бұзушылықтардың түрлеріне қарай заңдық жауапкершілік былайша жіктеледі:

қылмыстық, тек қана қылмыс үшін және қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық атқару заңдарына сәйкес соттың үкімі бойынша ғана қолданылатын ең қатаң түрі;

әкімшілік, яғни әкімшілік теріс қылық жасағаны үшін, қызмет міндеттерін орындаумен байланысы жоқ түрі;

азаматтық, шарттық міндеттемелерді бұзудан туындайтын түрі;

тәртіптік, тәртіптік билігі бар лауазымды адамдардың тәртіптік теріс қылық үшін қолданылатын түрі.

Тәртіптік жауапкершілік ішкі еңбек тәртібінің ережелеріне сәйкес, бағыныштылық тәртібімен, кейбір салаларда қолданылатын тәртіптік жарғылар мен ережелерге сәйкес пайда болуы мүмкін;

материалдық, еңбек міндеттерін орындау кезінде ұйымға келтірген залал үшін болатын түрі.

Заңды жауапкершіліктің әр түрінің өзіне тән мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары бар. Оларды мемлекеттік мәжбүрлеудің басқа шараларымен шатастырмаған жөн, ал оларға: құқық бұзушыны жауапқа тартпай-ақ, бұзылған құқықты қалпына келтіру үшін қолданылатын қорғау шаралары (алименттерді мәжбүрлеп өндіріп алу және т.б.); құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында,

яғни ол жасалғанға немесе аяқталғанға дейін формальды түрде және демек, жаза ретінде емес, сақтық ретінде қолданылатын тыю шаралары (кетпеуі туралы тілхат, ұстау және т.б.); мәжбүрлеп алдын алу сипатындағы шаралар (карантин, дүлей зілзалалар немесе бұқаралық шаралар жағдайларында жүріп-тұру еркіндігін шектеу), қоғамға қауіпті әрекеттер жасағаны үшін кәмелетке толмағандарға тәрбиелік ықпал жасаудың мәжбүрлеу шаралары немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары (ақыл-есі кемістерге, маскүнемдер мен нашакорларға, жезөкшелерге және айналасындағылар үшін ерекше қауіпті аурулар жұқтырғандарға); меншік иесінің мүлкін оның құнын тең етіп өтіп, мемлекеттік мұқтаждар үшін мәжбүрлеп иеліктен айыру ретіндегі *реквизициялау* жатады.

Заңды жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеумен байланысты. Бірақ заңды жауапкершілікті тек мемлекеттік жауапкершілікпен теңестіруге болмайды. Заңды жауапкершілік құқықтық қатынас ретінде оның бір тарапты құқық бұзушы белгілі бір айыруларға, жазаларға төзуге міндетті. Жауапкершілік – мәжбүрлеудің өзі емес, ол құқықтық нормалардың санкцияларына сәйкес төзу міндеті болып табылады. Яғни, құқық бұзушыға мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын қолдану заңды жауапкершілікті жүзеге асыру [5].

Қазақстанда заңды жауапкершіліктің кез келген түрі *заңдылық* (жауаптылық тек заң негізінде, заңда көзделген әрекет үшін және заң шегінде ғана болуы мүмкін); әділеттік (теріс қылық үшін қылмыстық жазалауға жол берілмеушілік; жауаптылықты анықтайтын немесе оны күшейтетін заңның кері күші болмауға тиіс; зиян өтелуге тиіс; істелген әрекеттік ауырлық жазасы мен кінә дәрежесінің мөлшерлестігі; бір құқық бұзушылық үшін бір ғана жаза қолданылуы мүмкін); *ізгілік* (адамның қадір-қасиетін кемітетін жазалау шараларын, азаптауды белгілеу мен қолдануға тыйым салу); негізділік (істің мән-жайын жан-жақты зерттеу және адам жасаған нақты құқық бұзушылық фактісін объективті ақиқат ретінде анықтау); *орындылық* (таңдап алынатын ықпал ету шараларының заңды жауапкершілік мақсаттарына сәйкестігі, оны дараландыру және саралау, кінәні ауырлататын мән-жайларды да, жұмсартатын мән-жайларды да есепке алу) және заңды жауапкершіліктің *болмай қоймайтындығы* (оның сөзсіз болатындығы, құқық бұзушылықты сапалы түрде және толық ашу, мемлекеттің кінәлілерге міндетті түрде көңіл аударуы, қылмыскерлікке қарсы күрес тиімділігінің шарты) принциптеріне негізделерді.

Кешірім жасау немесе рақымшылық ету актілері жауаптылықтан босатпайды, бірақ жазаны ауыстыруы немесе жоюы мүмкін.

Заңдылық – қолданылып жүрген құқық нормаларына оның барлық субъектілерінің (мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың, азаматтардың, барлық жеке және заңды тұлғалардың) қатаң және бұлжытпай сақтауы. Жұмыс істеуі тұрғысынан алғанда заңдылық қызмет принципі ретінде, билікті жүзеге асыру әдісі ретінде, қоғамдық-саяси өмірдің режимі ретінде, түрлі құқықтық қатынастарға қатысушыларға қойылатын *талаптар жүйесі* ретінде қарастырылуы мүмкін.

Заңдылық ұғымын неғұрлым кең көлемді болып табылатын және заңдық негізділікті (мысалы, билік институты, лауазымды адамның іс-әрекеттері, басқару шешімдерінің заңдылығы, заңдардың конституциялығы және т.б.) ғана емес, сонымен қатар нақ солардың әлеуметтік танылғандығы ретіндегі, билік пен беделді, талап пен органдарына сену ретіндегі мазмұнды жағын да қамтитын «заңды» («легитимность») деген ұғымға балауға болмайды.

Заңдылық ұғымына мынадай элементтер (олар принциптер деп те аталады) кіреді: мемлекеттің бүкіл аумағында нормативтік актілерді бірдей түсініп, бірыңғай қолдану ретіндегі заңдылықтың *бірлігі*; Конституция мен заңдардың оларға өзге де барлық нормативтік және жеке құқықтық актілердің бағыныштылығы мен кімнің болса да Конституцияға және заңдарға қайшы келетін актілерді қабылдауына немесе шығаруына болмайтындығы ретіндегі үстемдігі; адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының оларды жүзеге асырудың нақтылығы ретіндегі *кепілділігі*; заңдылық пен орындылықты қарама-қарсы қоюға болмайтындығы – Конституция, қолданылып жүрген заң дегеніміздің өзі де ең жоғары орындылық. Пайданы, тиімділікті, қажеттілікті сылтауратып олардан орағытып өту – барып тұрған орынсыздық; конституциялық норма ретіндегі *кінәсіздік презумпциясы*: «адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі» (Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-тармағының 1) тармақшасы); заңдылық пен мәдениеттіліктің өзара байланысы: құқық нормаларының талаптарын сақтау – жеке адам мен қоғамның мәдениет деңгейінің көрсеткіші; жеке адам мен қоғамның мәдениеті заңдылықтың жай-күйін, құқық тәртібінің адамгершілік табиғатын анықтайды.

Заңдылық үшін қолданылып жүрген құқық нормаларын дәл және бұлжытпай сақтауды, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын кедергісіз жүзеге асыруды және барша жұрттың

өздерінің заңдық міндеттерін орындауын қамтамасыз ететін жағдайлар мен амалдар кешені өте маңызды. Бұл жағдайлар мен амалдар – *заңдылықтың кепілдіктері*.

Заңдылықтың кепілдіктері әдебиетте: *жалпы және арнаулы* болып негізгі екі түрге бөлінеді.

Заңдылықтың жалпы кепілдіктері қоғамның экономикалық жағынан дамығандығының дәрежесі, экономикалық бостандық және ондағы әл-ауқат деңгейі (әлеуметтік-экономикалық кепілдіктер), мемлекеттік құрылыстың конституциялық негіздерінің мызғымастығы және саяси режим демократизмінің деңгейі (қоғамдық-саяси кепілдіктер); сөз және баспасөз бостандығын қоса алғанда, идеологиялық плюрализм зайырлы мемлекет шеңберіндегі діни бостандық (*идеологиялық кепілдіктер*).

Заңдылықтың арнаулы кепілдіктеріне (немесе оның жай күйі неге тікелей байланысты болса, соған) мыналарды жатқызу керек: біріншіден, қолданылып жүрген нормалардағы қоғамдық даму сарындары мен қажеттерінің дәлме-дәл және мерзімінде бейнеленуі; екіншіден, заң шығарушылықтың конституциялылығы мен заңдылығы, мемлекеттік басқарудың заңға бағыныштылығы, нормативтік құқықтық актілерді жүйеге түсіріп, код беру, олардың айқындығы, дәлдігі мен қол жеткізілуі; үшіншіден, барша жұрттың заң мен сот алдындағы теңдігі; төртіншіден, барлық соттар мен судьялар үшін ортақ және бірыңғай сот әділдігінің конституциялық принциптері; тек қана сот жүзеге асырады; судья тәуелсіз және тек Конституция мен заңға ғана бағынады; кінәсіздік презумпциясы; әрбір адамның сотта құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқығы; ұсталған, қамауға алынған немесе айыпталған адамның тиісінше ұсталған, қамауға алынған немесе айып тағылған кезден бастап қорғану құқығы; қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға тыйым салу; бесіншіден, елдің бүкіл аумағында заңдардың, мемлекет басшысы жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәл және бірыңғай қолданылуына орталықтандырылған Прокурорлық қадағалау, Республиканың Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдар мен басқа да құқықтық актілерге наразылық келтіру; алтыншыдан, заңдылық пен әділеттікті қалпына келтіруге бағытталған заңды жауапкершілік шараларының нақтылығы мен тиімділігі; жетіншіден, барлық салалардағы заң қызметін жетілдіру, халықтың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру және, ақырында, сегізіншіден, Қазақстан Республикасы Президентінің халық пен мемлекеттік өкіметтің, Конституция бұлжымастығының, адам мен азамат құқықтарының және бостандықтарының кепілі ретіндегі қызметі. Заңдылықты нақты жүзеге асыру нәтижесінде қоғамдық қатынастарды іс жүзінде тәртіпке келтірудің жай-күйі дегеніміз құқық тәртібі. Қалыптасып және өзгеріп жататын құқық тәртібі – мемлекет жариялайтын заңдылықтың нақты қамтамасыз етілуінің, оның кепілдіктері пәрменділігінің маңызды көрсеткіші. Әртүрлі маңызды құқықтар мен міндеттердің субъектілері ретінде адамдардың заңды еріктілік қызметі, мінез-құлқы құқық тәртібінің мазмұнын айқындайды, құқық тәртібін жасайды.

Ең алдымен құқық тәртібін қорғауға тиісті мемлекеттік органдардың қызметінде заңдылықты сақтаудың елдегі заңдылықтың жай-күйінің айнасы деп саналатыны кездейсоқ емес, өйткені заңдармен реттелген нақты қоғамдық тәртіптің ұйтқысы ретінде құқық тәртібін тек заңды құралдар ғана қамтамасыз ете алады, ал заңдардың орындалуы құқық тәртібін нығайтуға жеткізуге тиіс. Құқық тәртібі демократияны дамыту мен нығайтуға жәрдемдеседі. Құқық тәртібі болмайынша демократия берекесіздік пен бетімен кетушілікке айналады. Құқық бұзушы үшін заңды жауапкершілік оған деген құқықтық нормада көрініс тапқан жауапкершілік шаралары көрсетілген санкцияларды қолдану [6, 334 б.].

1. Иваненко О.Ф. Некоторые проблемы теории юридической ответственности. – Волгоград, 1979. Выпуск 9. - С.4.
2. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность как охранительное правоотношение. // Советское государство и право 1980. №8. - С.122.
3. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность -М., 1979. -С.4.
4. Ибраева А.С., Культелеева Т.Т. Вопросы изучения государства и права // Вестник КазГУ. -1998. -№ 9. С.
5. Теория государства и права. под ред. А.М. Васильева. –М., 1983 г.
6. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М. 1995.- С.334.

In this article the author examines theoretically the basis of legal liability. Different interpretation of the concept of corporate sponsors of legal liability.

В данной статье автор рассмотрел теоретические основы юридической ответственности. Разное толкование юридических авторов о понятии юридической ответственности.